1

Кінь затримався на кручі тільки мить. Потім він химерно затріпотів, летячи плавко вниз, і за ним водоспадом сипалась у воду земля, що її збило кінське копито.

Уже зникаючи з конем під водою, він бачив, як оглянулося все його військо, що їхало мостом. Механічно сповз із сідла й поплив біля морди Сірого, тримаючись за гриву й допомагаючи рукою плисти. Кінь лагідно косив оком на хазяїна, на кучеряву голову, що її він любив більш за себе. Сірий був розумний кінь і весь свій розум віддавав кучерявій голові. Так пливли вони через ріку.

Це був вірний хід. Шахаїв парубоцький хист затуманив серця партизан. Давня забута юність і нерозважність пролетіли раптом. Тільки почуття тремтіли у всіх і любов до плавця.

— Ех, і душа доброй конь!..— співали тихо партизани, піднявшися на стременах.

Весна розкрила свої крила. Вона летіла тихо вниз — на масні поля, затуляючи рукою лице. Золотими стрілами радості бовваніли далекі могили. Щось невловиме літало в повітрі — пахучіше за чебрець і терпке, як молоде вино.

Вже й ноги останнього коня процокали через місток, поважно пробігла остання гармата за восьмериком-коней, і за нею стомлений гарматник: поспішав, ламаючи вербових бруньок собі на шапку. Закурена пилом піхтура проїхала підводами, бовтаючи занімілими ногами і мріючи. Вже й пил почав сідати урочисто.

Тоді зодягнув Шахай мокру одіж. Голі груди обвіяв вітер ще раз. Заіржав тихо Сірий, оглядаючись назад. Шахай сів на коня легко й

весело, і копита дрібно били дорогу — розлогу й суху. Там, де за балкою оживав і зеленів падалишній хліб, він наздогнав своїх.

За кавалерією їхала тачанка, правив блискучий Макар, на тачанці сиділа жінка з дитиною. Це була єдина жінка загону. Сірий зменшив свій біг і пішов підтюпцем. Макар глянув назад через плече.

— Батьку,— сказав,— ще не обіди?

— Які в рейді можуть бути обіди?

Шахай подивився поперед себе на тінь. Сірий перемінив ногу. Дитина, що спала на руках у матері, розплющила сонні очі й зараз же знову заснула: її вколисав прекрасний день і звичний степ із Сірим та батьком.

Далі їхали мовчки. Кіннотники далеко спереду доспівували десяту пісню, яку виводив Остюк. Це була пісня про чумака, що з батіжком доганяє долю. Вітер розносить степом горе чумацької душі. Через те, що вітер малий, чи, може, через те, що обрії розходились далі й далі, пісня пливла за кіннотниками.

Гарматники трусились на ящиках. Комбат Соса крутив уса й намагався вгадати свою кар'єру. їздові на конях боком сиділи на сідлах, думаючи кожний. Кулеметники порозвалювались на тачанках, і здавалося, що їм і чорт не брат." Довгі чуби виглядали з-під кашкетів, і мимоволі згадувались руки, що пестили б таку красу.

А піхота пісень не співала. Сидячи на полудрабках підвід, вона говорила про землю.

— Тут би та пшениці вкинути,

— А може, баштан?

— Баштан балку любить, щоб холодок був увечері "Пшениця", "жито", "чи глибоко вода?", "дерева немає" — й мимоволі очі звертались на командира, що був їхньою волею. Чи не все рівно куди — щоб він тільки був на коні та його спокійні очі спереду. І землю, і Шахая вони любили однаково.

Власне кажучи, весни ще й не було. Суха ковила ще стояла міцно. Але куди дінеться вона за тиждень? Куди піде її глузливий шелест, коли заговорить нове покоління трав? Зникла ж уже її золота краса й павутиння степової осені? Зникла!

З вирію — чудесної сторони! — вертаються журавлі. Завжди весна і журавлі — це одна мелодія. І здалось, щог тіні від журавлів упали на військо.

Саме з'їздили в полонину. Кіннотники вигравали на губах неймовірно сороміцьку пісню, не червоніючи. Слова гинули у висвистах та зойках. Тільки мелодія гугоніла та танцювали коні.

На обрії, що був зовсім близько— по той бік полонини,— замаячили постаті. Вони бігли, як шалені, кіньми. За чим вони гнались? Це ж не кіннотники, що оббігти хотять ворога,— вони махають руками, як вітряки! Невеличкі селянські коні мчать просто в полонину. Це селяни.

Гін із двоє ще до війська їм бігти. А між ними та військом трава кублиться, хрустить, шумить молочай сухий і полинь. Біг якийсь чи, може, льот? Ось-ось цей слід повернув по траві, обминаючи військо. Ще швидше тріскотить трава. Обминає передніх кіннотників. Що це?

Шахай сміється, звертаючись до жінки:

— Хорти зайця погнали!

Хорти пробігли за кіннотниками, приминаючи траву, як вітрова хвиля. Потроху зупинилися несміливо селяни й не знали — злізти їм з коней чи не злізти.

Кіннотники замовкли. П'ятеро соколів відокремлюється від них, нахиляючись кожний до гриви. Починається погоня. Наче то риби дивні пливуть по землі, пливуть ковилою, стеляться, витягуючись удвоє, перелітають рівчаки. Наче то тумани вночі звиваються клубками, щоб долетіти до місяця. Гей, дзвенить вона, як вітер,— людська відвага!

Але не такої думки Шахай. Він підніс до очей бінокля, і Сірий став, як неживий, затримуючи дихання.

— Летять добре, чортові сини, та не знаю, де сядуть. Як ти гадаєш, Макаре?

— Сволочі!

Макар, не повертаючи голови, презирливо дивиться на вершників, Усе військо стояло в полонині. Піхота проминала ноги, скачучи й борюкаючись. Кулеметники зняли чохли з кулеметів і ладили стрічки.

— Сюди веди! — крикнув Макар кіннотникові, що гнав поперед себе селян.

Селяни підійшли й потупились. їхнім коням заглядали в зуби й шарпали за хвости десь за першими підводами. Селяни дивились мовчки на Шахая, чекаючи його слів. Вони знали .партизанські закони — "мовчи, взнаваючи" і "взнавши, мовчи" — і виконували їх завжди. Вони чекали запитання.

— Привести їхніх коней,— сказав Шахай, злізши з коня й поправивши на собі пояс. Селяни ще більш похмурились, тільки в очах їхніх пройшов блиск радості і зараз же загинув.

Коней привели.

— Як звать? — запитав Шахай, підносячи руку до вуха кобили, що відвела голову.

— Рябою.

— Так от — забирай свою Рябу та доганяй хортів. Селяни подивились один на одного. їхні подерті свитки

світили латками. Чорні й шкарубкі руки не знали-, куди дітися у подяку. Нарешті одна з них торкнулась командирового френча.

— І заприсягнусь, що ви наші. Гарна в тебе бандочка, батьку!

Макар проковтнув посмішку. А степові очі Шахаєві відверто сміялись.

— А чого вона тобі подобається — оця моя банда?

— Коні добрі, люди правильні, та й ви, видать, нічбго собі чоловік. За нас ходите.

Переднім кіннотникам набридло стояти на місці. їхній Остюк примчав до тачанки. По-молодецькому злетівши з коня, він козирнув, дзенькнувши острогами.

— Зачекай,— Шахай підійшов ближче до селян,— навкруги тут не зустрічали якого війська?

— За залізницею по селах стоять трохи — в погонах. Та в тебе більше.

Сила була справді добра: гармати вилискували на сонці вряд і десятків зо два кулеметів на тачанках. Сотня доброї кінноти і решта — підводами.

— А тут, на горі за насипом, поїзд із гарматами ходить. Сюди й туди.

Зустріч наявно гтавала корисною. Оглянувшись кругом, Шахай дав наказ Остюкові вислати розвідку.

— Хорти, певно, й самі знайдуть дорогу додому. Паняй-те! — сказав він неголосно до селян і взявся знову за бінокль. Чорні крапки, що ними зробились п'ять кіннотників у далині, збільшились і поближчали ввосьмеро. Вони мчали далі, пригнувшися на сідлах.

Раптом біла квітка розкрилась високо над їхніми головами, і потім друга й третя. Шахай, усміхнувшися, покликав ординарця. В полонину долетіло один за одним три вибухи шрапнелі. І майже одночасно, як луна, стукнули відгомоном звуки від ворожих гармат. Полонина вся заклацала зброєю. Кулеметники обняли свої машини.

Вершники мчали назад. Ще три шрапнелі луснуло вгорі, обдавши їх жахом смерті. І потім стрілянина вщухла.

Степова балка мусила стати вихідним пунктом бою. Синьо-рожева хмарка вгорі пливла самотньо над неміряним степом. Вона наближалась до сонця.

Все затихло перед боєм. Над кіннотниками знявся прапор. Тремтяча рука якась тримала його, пригорнувши до себе. Талановитий кулеметник Галат бігав від тачанки до тачанки. Він проклинав себе самого і всіх на світі, шукаючи шапку, через яку й день йому немилий, і воювати він не хоче — на сміх людям — без шапки.

Ординарець наче з-під землі вилетів на бистрому коні. Обсмикуючи на собі гімнастерку, він розповів Шахаю про бронепоїзд, що ходить він по рейках, сюди й назад, маневруючи.

Повернулись і розвідники. Остюк сам під'їхав із ними, похитуючись станом, як кокетлива дівчина. Із Шахаєм він колись крав яблука в ріднім селі, а тепер був гордий, ведучи кавалерію свого друга в огонь і воду.

— Це твої люди, Остюче, за зайцем бігли?

— Це мої.

— Покликати.

Полонина гула, як вулик. Особливий хвилястий тон — сторожкий і тривожний. Наче відразу думки вийшли на день, тріпочучи на сонці. Все стояло вкупі — так, як поставила дорога. Розвідники повертались на свої місця, згори поглядаючи на піхоту й заграваючи з гарматниками. П'ятеро кіннотників Остюкових нарешті під'їхали — мокрі й потомлені. Вони зупинилися перед командиром, чекаючи нагороди за геройство. Коні їхні були сірі від мила, з обвислими гривами й хвостами, і важко дихали, закриваючи часом очі.

— Судити вас будемо потім,— сказав Шахай,— за вашу заячу відвагу під час рейду. А тепер спробуємо,— промовив він тихше,— яка вона у вас. За мною!

Він спокійно зрушив із місця свого коня й поїхав уздовж валки партизанів. Поруч із ним їхав Остюк, задуманий і суворий, а позаду — п'ятеро.

Коло кіннотників стали всі семеро. Остюк передав щось своєму помічникові. Привели двох запасних коней, і на них сіло двоє кіннотників. Які в них були думки? Такий страшний переліт — від

нагороди до суду — зігнув їм спини. А проте спитайте партизана, що таке є, зрештою, смерть. Особливо, коли рука вірного товариша пустить кулю в серце.

Шахай виїхав на гору. Дійсно, далеко десь між залізничними насипами вився кучерявий дим. Ось він і вийшов по цей бік. Сонце вдарило його з полудневого неба стрілами, наче зупиняючи. І він зупинився.

Шахай показав пальцем ліворуч по залізниці, де верстов за п'ять стояла купка дерев.

— їдьте до тих дерев. Поспішайте. Бронепоїзд мусить бачити вас увесь час. Коли ми перейдемо залізницю, повертайте за нами.

Остюк незрозуміло дивився слідом за кіннотниками.

— їх переб'ють з бронепоїзда. Вони й половини не проїдуть.

— Ти, Остюче, подумай, що буде. Знаєш гру в те, хто дурніший вийде?

Остюк звів плечима, махнув головою.

— Це коли певна дія викликає одну певну думку. Що ти подумаєш, коли дівчина винесе тобі гарбуза?

— Я їй вимажу ворота!

— Ти думатимеш, що вона за тебе не хоче. А коли ворог почне ставити проти тебе гармати — що тоді подумаєш? Невже — що ворог хоче знятися на карточку?

— Я йому, сукиному синові, покажу, як виставляти гармати!

— Ти будеш певний, що він пустить шрапнель або картеч. Тепер же, що подумає інтелігентний капітан на бронепоїзді, коли побачить, як летять твої хлопці йому навперейми?

Але Остюк уже сміявся, вставши на стременах і взявшися руками за шию коня.

— Він подумає, що вони зірвуть йому рейки? Це є гра. З бронепоїзда побачили метких вершників трохи запізно.

Пустили зо три шрапнелі високо в небо. Вершники їхали далі. Ще кілька шрапнелів приліпилося до безхмарного неба. Бронепоїзд став потроху одсуватись, звільняючи путь. В'їхав у насип і швидко виплив по другий бік насипу. А вершники все бігли йому навперейми.

За знаком Шахая Остюк засвистів умовно в полонину і звернувся з запитанням:

— Ним же вони там зриватимуть?

Жаль, що немає чим. Динаміт вийшов увесь. І Остюк сміється знову, розвалившися на сідлі. Військо ледве показалося з полонини. Вітер розколихував прапор, нестерпимо ворожий до блакиті і здалеку видний. Він був дисонансом в оцій весні — з її невловимою блакиттю повітря та сіренькою зеленню землі. Наче птах якийсь, викупавшись у фарбах вечірнього заходу, коли сонце лягає в долину, виринув і несеться собі, колишучи крилами.

Червоного прапора красна зоря Обійде із нами далекі моря...

Це пісня лунає від кулеметів. Галат диригує з своєї тачанки. Це тачанка стоїть і навкруги неї кулеметники з чубами на цілу околицю.

Завзято доспівують полохливу пісню, похитують у такт головами, Вони обнялися й стоять, поклавши руки на шию один одному. Шахаєва хитрість облетіла вже всіх, звеселивши!

Але й кулеметники ось рушають. В'ється степовий пил з-під коліс. Жайворонок висить на невидимій нитці, співаючи1 весну. Пісня його тремтить згори, не переставаючи, наче ллється десь в озерце чистий і холодний невеличкий струмінь.

2

Їхали далі.

Ген-ген позаду залишилась залізниця, на ній досі маневрує поїзд. Пішла бита дорога. Розтяглась валка вздовж, і край її заховався в долині. Недільне сонце падає нижче й нижче. Весно, весно, прийди на ці поля скоріш і полий їх травами хлібними і сіном, сіножатями й царинами!

Працівників у полі не чути. Одчайний безголосий сум обгорнув усе і кричить — просить робочих рук. Земле наша, матінко, кров'ю политая, лежиш ти на виду у всіх! Кожний руки, що від бажання спітніли, кладе на тебе. Але хто покладає руки на чепіги? Хто потом закрапле борозну на дощ і на врожай? Так і хочеться застромити зброю на межі і піти вздовж за скибою, витираючи піт. Ще не час, однак.

Приблизно так думає Шахай. Ватажок селянської стихії не може інакше думати. Сірий аж замріявся, легко тюпаючи поруч із тачанкою. їздець не підганяє його, віддавшися думкам. Проте нічого не вчитаєш у нього на обличчі. Похмуро зламані брови й над ними високе чисте чоло — на перший погляд. Далі й суворі уста запримітиш і скажено сильне підборіддя. Ні орлиних очей, ні соколиних брів, ні блискучої краси. Це — звичайний сільський парубок. РЬки царської війни поклали багато важких думок у мозок — і ці думки світять тепер із очей. Суворе обличчя. А гляньмо-но, коли усмішка покривить губи йому, коли

розправляться брови— кращого не знайдеш у світі обличчя. Ось воно сміється й тремтить куточками губ,— блищать степові очі. А в той же час і наче стримує цю усмішку, знову хмурить брови — і ще дорожчим від цього стає. За цю усмішку можна піти на скін, можна вирости в своїх очах, знайшовши сили для нелюдського діла. Тільки з нею можна розуміти всю велич і таємність слова — чоловік.

Уже потомилися коні. Вже не спі,вають пісень кіннотники. Навіть Галат похмурив лице своє, звісивши одну ногу з тачанки. Земляна пара коливається на обрії — то жене святий Петро отару овець *. Парко в повітрі.

— Тату, сідай до нас із мамою.

Це дитина порушила тишу. Мати ніжніше пригорнула її до себе, а Шахай зліз із коня і поїхав тачанкою, тримаючи Сірого за повід. Дитинча горнулось тепер до батька.

Нерівний і мелодійний звук повис раптом. Шахай співав. Його думка, літаючи десь, а може, логічно мандруючи, розважала себе піснею. І дійсно, здавалась розумовою ця пісня. Даремно шукали б ми вмілого співака. Паузи розтягались тут неможливо. Певні звороти мелодії повторювалися не раз любовно, забиваючи інші. Але ж чому такою близькою оця пісня стає Макарові, що зсува він кашкета і лагодиться й собі підтягти голосно?

Верховино, ти світку наш, > Гей, як у тебе так мило!..—

співав Шахай.

Спереду оглядаються чомусь кіннотники. Комбат Соса аж обкрутився конем двічі. Піхота ставала на полудрабки. Потім і Галат заворушився. Остюк відставав потроху від своїх, байдуже, наче оглядаючи партизанів. Він ізліз поправити підпругу й замість того —

перестелив пітник. Пил невеличкий від копит та коліс обгортав йому ноги. Сонце просвічувало крізь цей пил, і здавалося, що стоїть Остюк за чудесним кущем. Що кущ узявся весняними бруньками й пухом і через те —— прозорий.

Нарешті сідло лежить як слід. Остюк оглядає його критично ще раз.

— Цабе з дороги! — кричить йому Макар. Остюк ніби раптом помічає Шахая. Мить — і Остюк на сідлі.

— Як ся маєш? — під'їздить він ближче до тачанки.— Там усі хлопці бояться, чи не захворів ти часом, що сів у бричку. Насправді, як?

Справжня тривога є в його словах, Але він боїться показати цю тривогу. Він тримається свобідно, слідкуючи за Шахаєм, щоб учасно обернути все на жарт.

— Добре,— каже Шахай,— все гаразд. Потім придивляється наперед.

— Твої розвідники поспішають.

Кілька хвилин мовчать. Остюк їде поруч, байдуже помахуючи ремінцем. Зброя в нього командирська — шабля, маузер, карабін, до сідла приторочений, та бінокль па грудях. Шапка-кубанка з чорним верхом ледве тримається на голові.

— Мчать просто сюди,— каже Остюк.

Шахай поправляє пояс. Торкає рукою револьвер в кишені (іншої зброї він не має) й сідає на коня. Під'їздять і розвідники, їх двоє. Один говорить, а другий важко дихає й дивиться просто в рот першому, наче хоче заповнити його своїми словами.

— За горою в долині село. Перед селом вітряки. Там стоять кулемети. Стоїть багато піхоти. Кавалерії мало.

Наче,вихор полетів Сірий під гору: поминаючи своє військо, Шахай знає, що все воно здригнулося. Підсвідома певність небезпеки викликає поспіх. То дурниці — спокій перед боєм! Кожний поспішає так, наче всі сили його потрібні тільки на годину. Всі чуття неможливо загострюються. Кожне слово викликає думки й думки. Як метеори, проносяться вони, затуманюючи кришталевий день, а може, ще більше дзвінкої нерухомості надаючи повітрю. Наче сон сниться, нервовий, напружений. Дурниці, що дехто спокійний буває перед боєм!

Шахай такий, як і всі. Але він витриманий неймовірно. Він спокійний з виду, як гшнотизер, що тримає в себе ключі від душі цілого війська. Він вилітає на гору і стає так, що ворог бачить тільки його голову. Остюк, Соса, Галат і Марченко, начальник п'яти сотень піхоти, стають позаду.

Поволі збігає в долину рілля, клаптики сінокосів і озимина. Сонце просушило її за день, вигнавши пару. В долині село відгукується різними голосами, так що й не розбереш: чи воно корова реве, чи горобці там із весни радіють, що прийде вона всім на радість. Верстов зо дві до села — не розчуєш толком. Десь димарі димлять—хазяйки вечерю варити заходжуються, і дивно якось збоку дивитись на мирне оце життя поруч з війною.

Великими групами стоїть перед селом військо — до тисячі набереться. Чекають. Але щось гармат не'видко — не знати", чи поховано їх, може..

Шахай думає, що це зручний випадок для артилерії. "Вони не чекають на мене так швидко — легше нападати, ніж оборонятися. Де ж, однак, їхні гармати?"

— Соса,— каже Шахай,— давай сюди батарею. Став її отут на відкритому — попробуй розгромити оту купу.

Соса привів свою батарею на ристях. Одна за одною чотири гармати стали вряд на бугрі. Вже поодлітали назад передки з кіньми, і наводчики взялись до панорам.

— Р-раз! — вибухнула ворожа гармата.— Р-раз! р-раз! р-раз! — іще три приєднали до першої свої голоси.

Ворожа артилерія закопалась перед селом за млинами й садить теперь на пристріляне місце. Як же ж ісхопилися гарматники! Земля стовбурами стала навкруги, закривши очі кривавим туманом, а сонце раптом коливатися стало на небі. Де вже тут стріляти! Підлетіли коні з передками, причепились, шарпнули — і покотилась батарея назад, не сказавши свого слова.

На ворожім боці до чотирьох гармат долучилося дце чотири. Від ляку заговорило кілька кулеметів і відразу ж замовкли. Піхота розбилася на боки, розсипалася, як мак, уздовж, утворивши фронт. А гармати били правильно й точно, підкидаючи землю й орючи поле, наче хотіли перепону покласти між ворогом та своєю піхотою, що поволі розгорнулась в одну розстрільну, маючи й резервні розстрільні. Вона йшла в наступ, розправивши фланги, як крила, і відкинувши їх трохи назад для більшого розмаху. В середині фронту чорніли тачанки з кулеметами.

Шахай не чекав, доки ворожа піхота насяде його партизанів. Людською кількістю ворог задушить і зітре з землі. Але ніхто навіть і гадки не мав, що командир вагається або хвилюється.

Балка вся нагадувала приблизно велетенську підкову, що охоплювала своїми боками ціле поле, яким тепер наступала ворожа

піхота. Кінці підкови сходилися в селі, де була артилерія. На вершку підкови стояли партизани. План був ясний.

Через хвилину партизани зникли, залишивши ворогові порожнє місце. Ліворуч балкою пішла Остюкова кіннота, підсилена кулеметами. Праворуч балкою повів Шахай решту війська — піхоту, гармати й кулеметників. План був — ударити ворога зразу в обидва фланги з боків.

Стали. Троє вершників помчали далі балкою до села, а весь загін лаштувався до бою. Розтяглися півколом гармати, повернувша на ворога морди. Вся піхота залягла на горбі вряд. Кулеметники розбіглися з тачанками на флан" ги, і Галат без шапки матюкався коло підводи з патронами, не сміючи піднести голос Тільки ворожі гармати стукали

Далеко. Все робилося в такій страшній і нервовій тиші, що всім здавалось — нічого на землі немає — ні городів, ні сіл, ні людських звичаїв, тільки вони самі зійшлися тут на герць, самі на весь світ — вони та їхній ворог...

Шахай обережно під'їхав. Він побачив фланг ворога, що наближався до нього. Розстрільна йшла бадьоро й енергійно з правильними інтервалами між людьми й кулеметами. Такого ворога варто було подолати. Він подав знак гарматам і ліг на землю коло Марченка. Він почував, що всі люди дивляться на нього, і спокійна усмішка ледве пролинула на його губах. В собі він був певний, і це відчував також і Марченко, славний Марченко, чию геройську загибель у кінці рейду оспівувала армія. Марченко сам був криця, і ніщо не страшило його.

Ревнули гармати, і снаряди полетіли через партизанські голови вперед, розриваючи повітря і скажено виючи. Зразу наче всі стали трохи недочувати.

— Тепер пора,— сказав Марченко після третьої сальви. Він скочив на ноги і пронизливо закричав:

— Хло-опці! Все підвелось.

— Гайда!

П'ять сотень піхоти рушило рішуче вперед. Розгорнулися в ширшу розстрільну. За ними тягли по землі кулемети. Галат із кулеметниками на тачанках залишився в резерві. А гармати били вже по ворожій артилерії, мацаючи набоями, як пальцями, в долині.

Коли вибігли на бугор, чекали побачити Остюка з кіннотою на другім боці. Але його не було.

Ворожі лави розгубились трохи, діставши короткий і страшний удар на свій лівий фланг. Забігали люди, передаючи бойовий наказ. І швидко ворожий фронт став повертатись, шикуючись, розгортаючи свої крила, щоб . битися в лоб. А Остюк ще не з'являвся.

Ворог рушив уперед. Його артилерія намацувала партизанські гармати. Не раз і не два падали партизанські сотні, вставали, наступали і знов падали. Але була вже невидержка.

Тоді махнув командир Галатові. Тачанки вилетіли з обох боків, помчали скажено вперед і, зробивши кожна красивий заворот, застрочили відразу всі шістнадцять. кулеметами. Ворог відбивався своїми. Його люди, лежачи, брали гала-тівців на мушку, але багато візьмеш ти, коли в лоб тобі летять тисячі смертельних мух, свистять і риють землю. Це тяглося кілька хвилин. Партизанська піхота за цей час нарила собі землі й лежала вже в шанцях, готуючись до відсічі. Ворога трохи порідшало від кулеметів, він одсунувся назад. Всі тачанки вмить повернули коней і, підстрибуючи по озимині, бігли до балки. Піхота відразу ж прийняла на свої плечі весь бій. Остюка ж усе не було.

Хвилин двадцять уже йшов бій. Настрій складався поганий. Ворог насідав міцніш і міцніш. Його люди, чуючи свої гармати, мали бойовий

дух. Партизани в шанцях нер-вувались, як малі діти,— багато з них стріляло, не цілячись, заспокоюючи цими пострілами панічність і страх смерті. Тільки сотня обстріляних вовків лежала спокійно і стріляла, вишукуючи ворога. Панічність була в самому повітрі. Отак скочить хтось на ноги та й біжить просто під кулями, виючи по-звірячому, загубивши пам'ять. Найхоробріший партизан може піддатися паніці — це пошесть, безум, що спалахне в одйу мить — і не знати, з якими страшними наслідками! Через те й не люблять партизани боягузів: такий і сам пропаде, й за ним усі хоробрі, що заквітчали себе перемогами. Боягузові одна доля — смерть!

Шахай відчув цю панічність. Зібравши всю волю, він сів на коня. Тільки непереможність і спокій вождя рятують становище. Він поїхав під свистом куль легкою ристю до лав, знаючи, що спокійна й привітна усмішка повинна бути на його губах. Він під'їхав до лав, скалячи зуби.

— Хлопці,— почули всі,— я з вами!

Паніка пройшла, очистивши повітря. Стало легше дихати. Часто почали стріляти бійці. Тільки один партизан, почувши рану на голові, зірвався з місця в смертельній тузі, хоч рана й була легка, і побіг назад, кричачи дико. Шахай, підбігши конем, ударив його кулею з револьвера. Боягузова кров, бризнула на коня. Ще одного втікача забив Шахай. А кулі літали, як трутні, тонко співаючи погребні пісні. Душа тужила перед смертю.

Бій важчав.

У цей час замовкли ворожі гармати, і стало уривками чутно, як строчить там кулемет. То троє партизанів допалися до ворога! Вони мчать по селу, стріляючи в світ, та утворюють ілюзію раптового наскоку на ворожий тил. Артилерія замовкає.

Ворог губить свою бадьорість. Уже партизани беруть до своїх рук ініціативу. Завзято йде лава на сильнішого ворога. Аж ось і Остюк з'явився на рівнині. Кіннотники мчать, вилискуючи шаблями,— і вигукують, кричать, ревуть — лише гупотить земля. Знову махнув Шахай Галатові. Вибігли на ворога тачанки. Наче повеселішав день.

Ну й хіба тактовно — розповідати, як іллється потім кров? Це не просто червона юшка, що на неї можна тверезо дивиться! Тепла й пахуча така та солодка, що нею не заллєш ніколи жаги, вона ллється у весняну землю — на ясні зорі, тихі дощі, на врожай...

Бій кінчався. Частина кіннотників побігла ловити ворожі гармати, що давно вже втекли, Тачанки, підібравши мертвих іо поранених кулеметників, покуріли в село. Підводи розшукували ранену піхтуру.

Махнувши востаннє клинком, під'їхав Остюк до Шахая. Голову йому вкрив пил, і з-під брудної кори над вухом проступила кров. Він скочив із коня, похитався трохи, як п'яний, не стоячи на ногах від утоми, і витер об озимину шаблю.

— Понімаєш,— сказав він хрипким голосом,— там у бал-іц в їх кавалерія була. Пришилось побігти за ними, доки вирубали на капусту. Задержка вийшла.

3

В село в'їздили з піснями.

Коли бій замре й розпливеться пороховий дим, вітер стомлено повіє землею, тихою радістю життя, і мертві спочинуть на межах у братських могилах; коли вечір прилетить здалеку, розіллє весняні настрої, огорне туманом обрії, до яких прагнеш весною; коли дим блакитний стане на ввесь світ, інакший кожного вечора в короткім людськім житті,— тоді хто повірить, що існує смерть? Нікчемне людське серце витче собі

найтонше марево радостей. Воно тремтітиме сильно, наче поспішаючи перебігти свою путь бадьорими ранками весни!

Отже, партизани співали. Голоси хрипко лунали в вечірнім повітрі, й вони були страшні, як клекіт. Стогін поранених, гуркіт коліс, іржання морених коней, про яких не., можна було сказати, якого вони кольору, так вимучив їх бій. Загін вливався в село. Остюкова кіннота найбільш виграла від бою, захопивши коней і переманивши піхотинців на сідла. Галат нудився, сидячи на тачанці. Він відбив стільки "максимів", що задовольнив навіть своє завидюще око. Сосиии хлопці, за допомогою кіннотників, наздогнали кілька зарядних ящиків і дві гармати. Тепер Соса й командир другої батареї Санька сварились, їдучи попереду, за таке добро. Тільки Марченко, сам легко поранений, збирав своїх нешвидких дітей. Нарешті й він уїздить до села на чолі цілої армії підвід, в'їздить останній — за кіннотою, кулеметниками, гарматами.

Шахай пропустив повз себе увесь цей цуг, стоячи край села на загаті. Морені коні танцювали, проходячи мимо. Партизани підтягувались, як регулярне військо. Незвичайною гордістю півлежали на тачанках галатівці, поклавши ногу на ногу. Це була мовчазна гордість цілого загону за командирову вдачу. Ще раз Шахай подолав.

Об'їхавши всі застави, що не випускали нікого з села, побалакавши з селянами, що прикидалися безпросвітними дурнями, і вирікши долю полонених солдат (офіцерів порубано-зразу), Шахай почув одинокий постріл недалеко. Сірий домчав за хвилину туди. Невеличкий гурток людей стояв там і меланхолійно дивився вниз на землю, де бився підстрелений чоловік, щось белькочучи й захлинаючись і уткнувши лице в землю. Тут же поруч стояв квартир'єр Єсіков із револьвером. З сусіднього двору виглядало кілька партизанів.

— Хто це? 4

— Я його спіймав у клуні в полові. Це — стражник! — Єсіков чекав на Шахаєву подяку й говорив запобігливо щиро. Селяни мовчали.

— А хіба в нас суду немає? — Шахай, сказавши ці слова, покликав двох людей із ближчого двору.-— Відберіть у нього зброю й ведіть до мене на кватиру.

Тільки пил покурив за Шахаєвим конем. Віддавши револьвера, йшов Єсіков під конвоєм.

Попова хата, що її призначено під штаб, виходила ґанком на площу, де розташувалися гармати. Коней було розведено по стайнях, і коло гармат де-не-де маячив стійковий. Соса сидів на лафеті гармати і, поклавши книжку на затвор, читав. Безперечно, це були вірші Лєрмонтова. Ними завжди козиряв Соса, виказуючи свою належнГсть до культури. Книжку було зашарпано незвичайно.

Шахай знав це також, як і те, що Соса гарний боягуз. Прекрасний гарматник, добрий начальник,— колишній офіцер боявся смерті й не вмів це заховати, як інші. Тільки граючи на честолюбстві Соси, на його кавказькім темпераменті, Шахай переводив струни Сосиного страху на бойовий лад. А в мирній обстановці хоробрішого за Сосу не було.

Хвіртку відчинив хтось ізсередини. Шахай зайшов; по-щлуу як ходять люди сильної волі, що завжди є насторожі. Позаду, майже по п'ятах, зайшов Сірий. На дворі стояла бричка. Макар мазав колеса на дальшу путь. З сінешніх дверей вибігали й знову заходили вістові. Сонце вже зайшло, залишивши після себе трошки дня й денної метушні. Але все це було, як відгомін. Вечір стояв ясний, надходила прохолода, і денне світло згасало непомітно, щоб одразу перейти в темну весняну ніч.

В сінях привітався хазяїн хати, не знаючи, хто він є, оцей невеличкий і невидний чоловік, що йде з таким виглядом, наче всі двері світу мусить

перед ним відчинитися навстіж. У великій хаті готували вечерю. Дочка підбігла до батька і обняла його ноги. Жінка усміхнулася стомленим обличчям,— цей не перший бойовий день дався їй узнаки. Шахай почав жартувати з малою, згадуючи якісь пригоди, що були минулої ночі. Помирилися на тім, що дочка мусила зливати батькові на руки, доки він умивався.

Зайшов Остюк — вимитий і пев'дзаний, в]д чого його кубанка майже не трималася на голові. Він сказав, що Єсі-кова привели до двору.

Зустріч Шахая з Єсіковим відбулася в маленькій кімнаті з невеличким віконцем, Єсіков переступив поріг і побачив тільки спину Шахая, що стояв, задумливо барабанячи пальцем по склі. Коли зачинились двері, Шахай помалу обернувся і зробив два кроки до Єсікова. Квартир'єр одразу так зблід, що увечері це стало помітно.

— Ти що це мені розстріли влаштовуєш? Не попереджав я тебе вчора?

Тихо пролунали ці слова — їх чуло тільки вухо Єсікова. Остюк, що стояв за дверима, і піп у сусідній кімнаті нічого цього не чули. Тільки стогін пролунав потім та короткий удар у стіну. Упало щось важке на землю — і все.

Коли Єсікова витягли з кімнати з наказом дати йому ще десяток шомполів, Остюк зайшов до Шахая. Остюк, видно, нервувався. Остюк зіперся об косяк дверей.

— Іменем даного мені від партії контролю прошу пояснень. Це ти хочеш стару дисципліну завести?

— Він без суду розстріляв. Важно, щоб населення знало, що в нас суд є, а не самосудчики.

— Тоді к ногтю його, гада,— нічуть же не бити!

— Є різні породи людей,— протягнув Шахай,— одного вдар — горлянку тобі перегризе, а другий ще більше старатиметься. Першого стріляй, коли виправити не можеш, а другого бий і вчи.

До, вебері зайшли вдвох, розмовляючи про штабну нараду. Остюк грався оздобленими ремінцями свого пояса.

Трошки боязно й чудно було попові. Криваві синяки на Шахаєвйх руках, гупання в стіну і цей товариський жартівливий тон розмови — здавалося, що не можна бачити це в одного чоловіка.

Вечеряли всі з апетитом, натискаючи на м'ясне. Остюк витирав руки об синє сукно штанів. Розмови точилися біля Сосиного коня, якого він годує зі своєї ложки. Шахай похвалив прекрасного коня, що вартий більш за іншого чоловіка, а Остюк, віддаючи дань красі й бігові четвероногого друга, хотів щиро вилаятись із цього, але вчасно прикусив язика.

До дверей зайшов селянин. Звичайний, непоказний, засушений життям, так що не впізнаєш його віку.

— Драстуйте, хліб-сіль. Добрий вечір, батюшко. З неділею будьте. Де отут у вас самий главний?

Остюк підійшов до селянина. —— Чого тобі?

— Та жалобу хочу на вашу вармію подати. Останню теличку зарубали.1

Шахай подивився на нього пильно.

— Сідай вечеряти, дядьку, а там потім розберем. Селянин сів за стіл, наче це робив уже не один раз і наче

звично йому було їсти в такій кумпанії. Вечеряли далі, аж доки не посвітили ламп. Повставали.

Надворі селянин таємниче оглянувся навкруги й зашепотів на вухо. Він був у шуряка в сусіднім селі і приніс відомості про ворога. Синчаки, Павлівка й Довгий Кут повні війська. Навіть на Ковалів Хутір — ось тут за горбом — наїздять інколи. Тисяч кілька. Чув від шуряка — напевно, і щоб його хрест побив! — що завтра "в нашім селі буде позиція". Що завтра о восьмій годині ранку з усіх трьох сіл — Синчаків, Павлівки й Довгого Кута — почнеться наступ цього війська. Павлівка — в центрі, Синчаки — зліва, а Довгий Кут — з правого боку.

Шахай подивився в вічі селянинові. Можна було вірити, а можна й не вірити. Обережність — насамперед. Відпустив селянина додому, наказавши наглядати за ним таємно. Потім рушив до хати.

Червоний місяць зійшов низько над степом. Наче якийсь чудний бутафор вирізав його з червоного паперу й випу-< стив на небо, забувши позолотити. Низько, над самим обрієм, коливався він, як відбиток у воді, коли набігала на нього знизу прозора пряжа земного дихання.

Шахай нахилився над мапою й довго сидів нерухомо.

Простора попівська кімната відгонила ладаном і зворушливою материнкою. Багато поколінь попів плодилося й розмножалося під цією стелею, хворіло й умирало — головами до кіотів. Товстий сволок через усю хату бачив не одну подію. Тепер він побачить штабну нараду.

Спочатку в сінях бриньчали остроги й чулось бухикання. Двері несміливо відчинилися, пропустивши в хату начальника штабу. Це був

немолодий чоловік, лисий і цілком невійськовий. Але так тільки здавалось. Він скінчив академію й блиСкуче вів партизанські справи. Шахай його поважав за акуратність і слухняність. Сам він і води не замутив би. А маючи загальний план, міг розробити його до найбільших подробиць.

Чемно, з повагою до самого себе, зайшов Соса. Забіг наче з дороги Галат. Остюк увійшов і зразу ж почав пробувати пальцем, чи гостра його кубанська шабля. Мар-ченкр був останнім через піхотинські свої турботи.

— Товариші,— звернувся Шахай,— ви знаєте, що ми підійшли до великих ворожих сил. Вони стануть із лами до бою. Маю відомості, що наступ почнеться завтра о восьмій ранку. Коли й не в цей час, то напевно в інший, але тільки завтра. Люди, що втекли сьогодні, вже дали повну інформацію про нас. Ось тут стоїмо ми, а в оцих трьох передніх селах — ворог.

Командири розглядали мапу. Вийняли цигарки й запалили. Першим почав Соса. Він пропонував виждати ворога й раптовим наскоком з усіх боків розбити. Галат, як і слід було чекати від кулеметника, виклав фантастичний плані послати вночі всі кулемети в середнє село, де стоїть штаб, захопити його, користуючись панікою, дезорганізувати ворога і пройти крізь нього, як нитка крізь вушко в голці. Марченко пропонував поробити бліндажі й почати позиційну війну. Остюк же спочатку мовчав, а потім почав громити всі пропозиції. Йому відповідали, обґрунтовували всіма можливими аргументами. Стриманий мат повис у кімнаті. Хапалися за шаблі й за револьвери, але погляд Ішахая зупиняв.

Шахай сидів мовчки, слухаючи уважно весь гармидер. Такий у нього був звичай: напустити командирів майже до бійки, а самому складати під цей галас план, що завжди протилежний тому, який радили командири. Начштабу теж усміхався собі в вуса, знаючи, що буде далі.

— Товариші, всі ви говорите дурниці. Ну, ось слухай ти, Ґалате, що вийде з твого плану: злетяться з двох боків ворожі полки, і тільки мокро буде з твоїх кулеметів. Не забувай, що ворога вп'ятеро більше. В лоб тут ніяким чином не візьмеш. Хитрощі й науку треба прикласти. Ти ж, Соса, просто чудак. Коли військо вороже наступатиме, то наскакуй ти з десятьох боків — не візьмеш, друже. їх же вп'ятеро більше! Одно ясно мені й усім — не чекати, а напасти самим. Завтра о шостій ранку починаймо. Розходьтеся — через годину дістанете наказа.

Командири звикли до таких речей. Хіба не доведено вже їм у всіх попередніх боях, що вони непереможні, доки мають такого Шахая? Вони вийшли бадьорі й веселі і передали цю бадьорість військові. Завжди славу командирові роблять його помічники й самі потім свято вірять цій славі-імені.

Шахай послав за Остюковим конем, а сам сів і написав чернетку наказу про наступ. Начштабу його переписав, і Шахай поставив унизу своє ім'я. Потім він вийшов із кім* нати з Остюком. Сіли вдвох на коней і поїхали вулицею.

Місяць вийшов вище на небо. Облив весняним тремтя* чим молоком повітря всю землю. Позасинали в хатах. Погасли вогники — темно в вікнах. Нишком справляють недільну гулянку парубки. Тріщать ліси й коливаються кущі. Часом чути гармошку.

Коні йдуть по дорозі. Задумались вершники. Про завтрашню січу думка, про вечір весняний, ніч зовучу, долю партизанську? їдуть із села геть — у степ широкий, оглянути поле. Бо швидко минає ніч, а ранок треба зустріти в гарматнім диму.

Тюпають. Посеред дворів стоять підводи, де хропуть просто під зорями кулеметники. Іноді двері рипнуть, і ха" зяйська дочка засоромиться при місяці, поправляючи хустку на голові та млосно дихаючи гарячими грудьми. Якийсь чуб молодецький не дає спати їй —

молодій дочці хазяйській. Шукає вона причіпки на місяць подивитися та перемовитись трохи хоч із тою зальотною птицею. Щасти тобі, дівчино, на добре!

Де-не-де ще вечерю варять. Розклалися на подвір'ї, як хазяї, та й гріються коло вогню, розповідаючи бувальщину й брехню. Ніч довга, слухати є коли. По штабах окремих загонів вікна світяться весь час. Готуються до бою голови. І потім вкладуться спати, як хто сидів, захропуть дружно. А дехто до ранку не стулить очей, передумуючи щось, долю благаючи. Різні бувають люди на світі!

Шахай ізліз із коня і передав повід Остюкові.

— Їдь за мною ззаду, а я піду послухаю.

І йшов вулицею під парканами, іноді зупиняючись і слухаючи розмови, а більше — помахуючи задумливо паличкою, яку він зламав по дорозі. Раптом став.

— Який ад'ютант? — запитало за парканом кілька голосів разом.

— Та той, що били його сьогодні. Як чкурне через вікно та городами, рівчаком! Трохи ми боки з нього не порвали!

— Аз чого це він?

— Та позавчора, як стояли ми в містечку, досвітки встроїв. Бабів наприглашав. П'яні всі в доску; тут убіг хтось до двору та як крикне: "Шахай іде!" Як горобці всі розлетілись.

— Да, він такий у нас — постріляв би, як собак.

Між підводами горів невеличкий вогонь. Коло нього стояло двоє. Ще троє сиділо на возах, звісивши ноги. Тепле повітря йшло знизу по ногах і вище, гріючи лице. Вони їли щось.

Шахай зайшов до двору і привітався. Йому дали місце коло вогню.

— Вечеряєте, хлопці?

— Галушок забажалось — ось і наварили.

— Добрі галушки,— сказав Шахай, настромивши собі одну на шпичку.— Добрі,— сказав він далі, покуштувавши.

Коло воріт зупинився Остюк із кіньми. Шахай настромив іще одну галушку й пішов сідати на коня. Поїхали ристю вперед.

До Ковалевого Хутора було не більше верстви. Вибілений місячною рукою, стояв він на белебні й на роздоріжжі. Нап'яв його хтось, наче на середині землі. І небо тут здавалося найвище: надмірно синє вгорі над головою й чорне ген туди вниз, де його, як шатро, припнуто до землі. Яка воля на такім високім місці! Рівний степ, як долоня, лежить без міри в довжину, наче простягся до когось по весну.

Шахай із Остюком стали близько хутора за скиртою старого сіна. — Чи почуває Остюк, що його провезуть отут завтра? Пустили коней до сіна, а самі вилізли нагору, по-ближче до світла. Чудовий краєвид! Тебе не змалюєш потертими п'ятаками звичайної мови. А незвичайність, як самоцвітний камінь — його дістають водолази з глибокої води.

На захід далеко йшла стежка аж до того ліска, повертала там трохи й доходила до Павлівки. Праворуч бовваніло село Довгий Кут — далеко теж за степовим розбігом — майже коло обрію. Ліворуч од Павлівки на одній лінії з нею та Довгим Кутом лежали Синчаки поблизу річки бистрої — Синяви: Дощами та весняною водою набрякла Синява й тече собі на

захід— бистра, гомінка й глибока, трохи блищить на місяці ледве помітною смужкою.

Шахай не замислився над краєвидом. Тільки від повітря весняної ночі пом'якшав його голос. Та й ще дорожчий став Остюкові, що знав, однак, у яку вузьку петлю посилає його цей голос

— Тут тобі ось весь ворожий фронт. Можливо, що ззаду за цими трьома селами є й резерв. Ми повинні виходити з того, що вони хотять. Командирів ворожих я знаю, головних принаймні,— це кадрові полковники, люди без видумки. Нічого незвичайного, психологічного видумати вони не можуть. Значить, завтра о восьмій ранку почнуть вони наступ із тим, щоб притиснути нас до ріки й розбити. Мета вних — не пустити за ріку, цебто не дати нам Синчаківського мосту і по змозі або розбити нас тут, або погнати назад, де за нами по п'ятах ідуть інші.

Шахай промовчав хвилину, наче хотів збагнути всю серйозність свого становища. Він поклав палець на підборіддя й договорив ще тихше свій план.

— Ми пустимось на військові хитрощі. Прямо нам ударити невигідно, так ми спробуємо косо вдарити. Косим ударом. Я розбирав його недавно й гадаю, що тут він на місці — за таких сил і ситуації.

Остюкові це була новина.

— Відколи він є, цей косий удар? Генерал видумав?

— Король. Років півтораста тому. Остюк засміявся весело й недовірливо. — І харашо ним можна вдарити?*

— А слухай. Прутинку легше перерізати навскоси, чоловіка легше-зрубати навскоси, армію легше розбити ;гакож так. Ми починаємо бій о шостій ранку — попередимо ворога на дві години. Посилаємо всю піхоту

й половину кулеметів до Синчаків, де вони мусять зайняти позицію. Ти з сотнею кінноти стаєш перед Павлівкою. Артилерія з кулеметами займає оце ось село в долині праворуч — верства до нього. Я з рештою кінноти, з кулеметами й кількома гарматами стаю тут ось, де ми стоїмо, під скиртою. Так мусимо стояти ми у вихідний момент бою.

Остюк зацікавився таким розташуванням війська. Вій подумав, що, розділившися так, загинуть усі по одному в ворожих обіймах. Оце такий косий удар?

— Рівно о шостій починає артилерія. Всі наші гармати ураганним огнем местимуть Павлівку. Треба, щоб найбільш ефектно-все вийшло. Через півгодини ти йдеш в атаку на Павлівку, вибиваєш звідти ворога і тримаєшся, доки тобі не поможуть зліва.

У Остюка на мить погасли очі, передчуваючи смертельний бій,

— Нас роздушать, як варену картоплю в жмені! Павлівка ж — середина фронту. Вони стягнуть моментально сили.

— Це мені й треба. Скажений гарматний вогонь на Павлівку, шалені наскоки й оборона твоєї сотні — о, я знаю, як ти битимешся, Оеґюче! — все це примусить думати, що ми наступаємо на Павлівку. Ясно, що ворожі головні сили всі стягнуться до Павлівки.

— А далі?

— Доки Остюк, за підтримкою артилерії, буде битися з головними силатии, вся моя піхота візьме раптом Синчаки й піде громити ворожий фланг. Це і е косий удар, проти якого рідко хто може встояти.

— Що буде з моєю сотнею до тої пори?

— її може не бути. Вона може лягти костями. Але слава тих, що загинуть, рятуючи справу й товаришів, вставатиме попереду нас, як осяяний прапор перемоги! Слава ця піде між нарід по країні, і заспівають нових дум про Остюків бій під Павлівкою.

Місяць стояв на небі, блискучий, як клинок. На сухій торішній траві, молочаями й ковилою тремтіли його відблиски, наче дивився він у морську гладь.

4

Вони найщасливіші в світі люди. Вони не знають безсонних ночей, вічних хитань, коли думка облітає невідомі й неміряні простори, окутує себе фіміамом прекрасногомай* бутнього і зараз же кидає все це в землю, в труну, і бачиш, як у люстеркові, воскове лице своє й заплющені навіки очі. Вони не знають обсипаного листя надій, їхнє серце не б'ється в повсякчаснім чеканні смерті...'

Найнеможливіші плани, що здалися б безумом звичайній людині, виконуються точно. І не знаємо ми щастя таких людей,— бо стоять вони осторонь серед мільярдів людських: істот, стоять, як скелі, і плещеться хвиля до їхніх ніг, пле" щеться в погоду і в бурю, коли блискавка роздирає небо і замовкає все живе.

Гляньте на волю таку, коли вона починає титанічний біг. Падають і підіймаються з небуття міста й країни! Сказане випадково слово стає символом мільйонам живих і прийдешніх людей. Воно, маючи на собі печать волі, може затрусити землею.

Ніч пролітала помалу. Шахай, попередивши свою жінку про вранішній виступ із села, спав тихо, наче й не спаз зовсім. Снів фантастичних і нереальних він не знав. Така була його вдача. Сонце сідало на ланах десь унизу. Стрімкі скелі вставали перед ним і його військом. Ось їде він кам'яною дорогою, тільки підкови вибивають іскри.

Шлях лежить перед ним довгий і все нагору. Він чує, як військо гомонить позад його тривожно. Як зірветься іноді вершник який — з дороги в безодню. Б'ється з конем об каміння гостре й летить униз, у долину. Серце холодне в Шаха я, не знає він жалю. Веде дорога вгору до мети. І, наближаючись до ясного верхів'я, він бачить нові й нові простори, оповиті туманами.

Серце спішило, неясний дзвін розливався в повітрі, і довга стрілчаста хмара затопила все, тільки плив, погасаючи, неясний дзвін.

Нове видіння — живе й реальне — розкрилося, як велика квітка. Бій іде по всій полонині, не вгасаючи й не розпалюючись. Нові й нові сили виходять на поле і стають на місця, як шахи. Ворожа рука бере їх потроху, фігуру за фігурою, звільняючи місце своїм. Але вперто й помалу крадеться піхота. Ось вона лагодить кулемети. Б'є сигнал! Як порох летять фігури й пішаки. "О, я собі зумів вибрати командирів! Хіба не вмре кожний із них за мене десять разів? А*чи повірить хто із моїх, що мене можна подолати? Загіпнотизувавши себе моїм ім'ям, вони робитимуть чуда. Наче прапор несуть вони мене в. серцях. Я не такий, як вони? Але волк моя не знає меж! Історія запише мене на свої білосніжні сторінки. Ім'я моє Шахай — перемога!"

Аж спітнів трохи Шахай від такого сну. Ще пролетіло щось, не залишаючи сліду. Шум пройшов у голові, і Шахай зручніш повернув на подушці голову. Перші дзвіночки свідомості майнули. Ще не прокинувшись, Шахай знає, що це будить його воля, якій він призначив час розбудити. Розплющує очі. І на цьому остаточно прокидається.

5

Крик про допомогу лунає й лунає з Павлівки. Остюк геройським-наскоком захопив село, відступив з нього, знову вдарив на ворога. Ніхто не підтримує його зліва. Піхота вже запізнилася на півгодини з Синчаками. Кулеметами й ручними гранатами вигнали остюківців із

половини села. Сам Остюк, тяжко поранений в хребет і контужений, залишився на ворожій половині. Остільки вже видною була його смерть, що ворог навіть кулі пошкодував для Остюка! Його шалені кіннотники, поховавши й розгубивши коней, вирішили вмерти, а відбити командира. Як розлютовані соколи, кидалися вони на ворога! Як закривавлена птиця, що погубила й очі в борні і ледве махає перебитими й поламаними крилами,— так билися кіннотники.

Загальний бій почався давно й розгорався тепер, як пожежа. Командир Шахай стояв перед Ковалевим Хутором. Він послав уже до Синчаків на допомогу піхоті всю решту кінноти з двома гарматами. З ним залишився Соса з батареєю та кількома кулеметами, без піхоти й кінноти. Шахай, поставив останню ставку. Синчаки мусять упасти!

Праворуч; за верству від нього, стояв Санька зі своїми гарматами і стріляв по ліску, що прозоро зеленів неясними бруньками недалеко Павлівки. Звичайно, там був ворог.

Марченко водив в атаку на Синчаки піхоту. З гвинтівкою в руці кидався він на ворога в перших лавах. Не раз і не два одкочувались назад, як хвиля, партизани. Не один боягуз упав од руки Марченка. Галат, перекосивши ворожу кінноту, що полізла була на його машини за лаврами, ловив тепер під кулями коней і поповняв ними недостачу в тачанках. Його весела парубоцька вдача розважала себе неймовірно довгими прокльонами, наче .молитвою. Він готовий був розтрощити свою піхоту, що к чорту годиться!

Саме тут прийшла підмога. Дві гармати почали зразу з шрапнелів. Синчаки впали. Пораненого Марченка повезли на тачанці вперед — підбадьорити й піднести дух у піхоти, що наступала на Павлівну—на допомогу Остюкові.

Шахай цей наступ побачив. Ворожі гармати, що здалеку— з-за Павлівки влучали в Саньку й Ковалів Хутір, замовкли. Там починався останній і рішучий бій.

Саньчині гармати теж перестали стріляти вперед по ліску. Вони промовчали трохи, мабуть, перешиковуючи фронт, і стали кидати снаряди геть у правий бік, частіш і частіш, а потім почали шрапнелями. Якась піхота знайшлася на правім флангові і йшла тепер на Саньку.

Користуючись тишею, чи, може, час прийшов,— висунулась із далекого ліска лава піхоти. Вона пішла в атаку на центр партизанського фронту — Ковалів Хутір — на Шахая.

Тут і починається справжнє діло. На три частини розподілено партизанів. Кожна б'ється за своє життя окремо. Ні одній не можна впасти, бо тоді загине решта. Марченко штурмує Павлівку. Посліплі від бою та крові кіннотники знайшли Остюка. Вони його ніжно кинули на підводу й везли за собою, як бога. І Остюк знаходив силу іноді підняти з підводи руку, посилаючи в бій. Троє найкращих командирів стоїть тут. Хіба можна перемогти Марченка, Остюка й Галата, доки вони ще живі?

Саньці приходилось круто з гарматами. Він втратив немало людей і, стріляючи щохвилі з гвинтівки, допомагав пораненим "номерам" шарпати за ремінець і розкривати ящики з набоями. Він кидався як чорт у пороховім диму, одночасно роблячи кілька діл. Його прокльони підняли б і мертвого з могили. Голос його гримів, як труба. Він закричав суворим і полохливим голосом, плутаючи лайку з дистанційними цифрами:

— Став на картеч!

Ковалів Хутір теж розпочав бій. Шахай завів свого коня за скирту сіна і став розмовляти позад гармат із Сосою спокійно й тихо. Це його правило: що важчі справи, то тихше й спокійніш він говорить.

— Товаришу Соса,— каже Шахай прихильно,— завжди у найнебезпечніше місце я посилаю Сосу. Чому? Тому, що я знаю — ніколи того місця не візьме ворог. Ви зрозуміли?

Соса від гордощів розцвів. Весь його страх придушила одчайна рішучість. Він став покрикувати на людей, що подавали набої. А Шахай усміхнувся собі непомітно і ходив позад гармат розміреним, нешвидким кроком.

Кулі почали .літати частіш. Велетенський бич раз у раз хльоскає в повітрі. Дехто з людей упав коло гармат і хрипів, конаючи. Соса підняв крмір шинелі, наче од вітру.

— Не поможе, товаришу Соса! — сміється Шахай.

— Пруть,— Соса вилаявся, почуваючи себе, як школяр, якого застукав учитель.

— Не лайся в такім місці.

За скиртою почувся свист і стогін. Упав на землю кінь і став битися головою. Ворог ішов в лобову атаку на гармати, негусто стріляючи, і від цієї хмари, що насувалась так низько, поволі охоплював смертельний жах. Ех ти, сонце з високого неба, погасни хоч ти в цю розпачливу мить!

Підбіг ординарець від Саньки.

— Що робити?.. Передавав товариш Санька, що не втримається з гарматами. Насіла вже проклята піхота!

Шахай мовчки подивився на ординарця. Потім одказав тихо й роздільно:

— Скажи Саньці, хай умирає. Ординарець ірвонув коня. Побіг.

— Вернись! — крикнув йому Шахай, бо побачив, як вилетіли з-за ліска Галатові тачанки, і піхота партизанська мчала підводами в атаку на ворожий тил.

— Передай Саньці, через п'ять хвилин він буде гнати ворога.

Прекрасні хвилини! Ви ніколи не зітретесь і не припадете пилом! Довго ще в тихих походах співатимуть вашу славу!

За скиртою Сірий мучився, як людина. Випадкова куля долетіла туди, розбила йому ногу й груди. Шахай вийняв —із кишені револьвер і добив свого вірного коня. Далі Шахай повернувся до гармат, що перестали вже стріляти — така каша заварилася на полі бою. Соса не чув землі під собою від радості.

Далі прийшов з хутора Макар подивитись на бій. Довго придивлявся в далину, зважуючи сили й завзяття. Сказавши: "Тепер можна вже й мені випрягати",— пішов.

Стали вертатися поранені з Павлівки. Під'їхала підвода з Остюком. Під ним було до біса ряден і сіна. Лежав він високо на підводі — півголий, обмотаний чистим селянським полотном — скитський велетень вертався додому з перемогою: Коло голови сидів його вірний кіннотник, коли сама туга може прийняти цей грішний образ. *

Остюка везли в село до лікаря й зупинилися коло Ша-хая. Шахай нахилився до Остюка, що від муки одкривав і закривав очі, і всміхнувся одному йому. Це була найбільша нагорода.

— Ти не помирай, гляди, Остюче. Бо хто ж замість тебе комісаром у нас буде? А кавалерія?

— Не помру.

Остюк скривив губи від болю, і вся його любов засвітилась в очах. Його повезли.

Ранок весняний розносив бойові звуки. Сонце піднялося високо і"йшло ще вище. Перемога! — казав степ. Перемога!

Шахаєві підвели Галатів подарунок — вороного коня. Справжня арабська кров текла в нім. На шиї був доказ — невелика ямка, якою помітив його Магомет2, придавивши палець до шиї. Сухі ноги його нетерпляче били об землю.

— Араб! — каже Шахай, сідаючи в сідло.

— Не араб! — кричить збоку Соса, б'ючи по гриві свого коханця.— Він гірший за мого. Не лпчить він Шахаєві!

— Спробуємо!

Соса став урівні з командиром.

— Почнемо звідси,— сказав Шахай, поводом попестивши нового коня свого. Погляд його зупинився на шпилі далекої могили, і він на неї показав Сосі.

— Яхчі! — прохрипів останній.

Шахай оглянувся на своїх партизанів, що були вкриті пилом перемоги. Кіннотники, закривавлені, як різники, похитувались на сідлах. їх було мало цілих, і скажений вогонь бою ще не вицвів на обличчях. Тачанки з кулеметами нешвидко їхали мореними кіньми. Галат, поранений в щоку, напівлежав на тачанці, поклавши руку по звичці на

кулемет, теплий ще від роботи. Він захрип, як биндюжник, щохвилі плювався кров'ю, тримаючи червону ганчірку коло щоки, і лаявся страшно й богохульно. З усіх боків бринів день. Під'їздила на ристях перш Саньчина батарея. За ліском, на пригорку, дорубували останній ворожий загін, що боявся здатись. Страшний блиск клинків сотався над головами.

А через хвилину лопотіли по дорозі копита командирового араба, і хвіст у хвіст із ним ішов кінь гарматника.

— Ех, і душа доброй конь! — співали тихо кіннотники, піднявшися на стременах.

Степ наче позеленішав за ніч. Не по днях, а по годинах росла трава. Можна було взяти травинку в руку й почути, як в'ється вона й росте. До самого обрію лежав шлях, вибитий підковами. Коні мчали.

Раптом брязкіт шабель, льот шапок і кінське іржання сповістили Шахаєву перемогу. Вихором вилетів на шпиль могили вершник і став там, як пам'ятник. Простягнута рука застигла, показуючи вперед, ніби бронза раптом потекла в її жилах.

Тло південного неба поломеніло!

1926

1 ...жене святий Петро отару овець.—— Народний образний вислів: так говорили про степове марево, що в спеку хвилями перебігає по обрію.

2 Магомет — застаріла транскрипція імені засновника ісламської релігії "пророка" Мухаммеда.